

MODERN ZAMANLARDA ULUS-DEVLET VE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİN BATI DÜNYASI ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ*

Ramazan AKKIR**

Öz

Modern zamanların bir icadı olan ulus devlet, din-devlet ilişkilerinde büyük değişim ve dönüşüm meydana getirmiştir. Ulus devletlerin ortaya çıkması ile beraber din ile toplum arasındaki ilişkinin boyutları değişmeye ve din gerçekliği ulusal bir renge bürünmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, din-devlet ilişkileri bağlamında tek bir modelden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Her ülke kendi tarihsel ve sosyolojik gerçekliğine uygun ve uyumlu bir model ortaya çıkarmıştır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin Fransa'nın, Almanya'nın, İngiltere'nin "modern dogma"ya dönüşen laikliğe bakışları, laikliğin toplumsal karşılığı, dinsel özgürlüğün boyutları analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada farklı ülkeler incelenerek din-devlet ilişkileri betimlenmiştir. Özellikle modern zamanların imparatorluğu olan ABD, Türkiye'nin din-devlet ilişkilerine ve özellikle baskıcı laikliğe ilham veren Fransa, devlet ile kilisenin özerkliğini

* Bu makale, araştırmacının Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunmuş olduğu "Cumhuriyet Halk Partisinin Din Politikaları ve kendi Tabanının Bunlara Bakışı" başlıklı doktora çalışmasından üretilmiştir.

** Dr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9516-7385>

savunan Almanya ve devlet ile kilisenin ortaklığını esas alan İngiltere örnekleri yakından incelenmiştir. Her ülkenin kendi tecrübesinin farklılığı, özgün modellerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Betimleyici bir metotla bu ülkelerin din-devlet ilişkilerine yaklaşımı, kamusal hayatta dinin işlevine dönük anlayışları, modern zamanda yaşadıkları dönüşümün boyutları değerlendirilmiştir. Böylece farklı modellerin bize sunmuş olduğu perspektifle Türkiye'nin yaşamış olduğu hercümercin resmi daha anlaşılır hale gelecektir.

Anahtar Kelimeler:

Din, Din Özgürlüğü, Laiklik, Toplum, Devlet, Fransa, ABD, İngiltere, Almanya

Abstract

The nation state which is an invention of modern times has given rise to great change and transformation in religion-state relationships. Along with the emergence of nation states, extent of the relationship between religions and society has begun to change and religion reality has converged into a national form.

In addition to this, it does not seem to be possible to make mention of a single model in the context of religion-state relations. Every country has created an appropriate and compatible model to its own historical and sociological reality. Especially, United States', France's, Germany's and England's view of secularism which has become 'modern dogma, their social response of secularism, and religious freedom has been tried to analyze.

In this study, religion-state relations are described by examining different countries. Especially, the US which is the empire of modern times, France which is the inspirer of coercive secularism and the religion-state relation of Turkey, Germany which is the advocate of the autonomy of church and state and England which is based on partnership of church and state were closely examined. The divergence of each country's own experience has led to the emergence of original models.

The approach of these countries to religion-state relations, their understanding of the function of religion in public life, and the dimensions of transformation that they have experienced in modern times are evaluated in a descriptive way. Therefore, with the perspective of different models which they have presented us, the picture of Turkey's confusion experienced will become more understandable.

Key Words:

Religion, Freedom of religion, Secular, Society, State, France, USA, England, Germany

Giriş

İnsanlık tarihinde önemli dönüm noktaları vardır. Rönesans, Reform hareketleri veya Aydınlanma bu dönüm noktalarındandır. Bu süreçler sonucunda ortaya çıkan modernite ile vücut bulan ulus devletler, dünya tarihinde önemli etkiler oluşturmuştur. Evvela Modern Çağa ruhunu veren temel anlayışın, ulus devlet olduğu belirtilmelidir. Kendinden önceki dönemden farklı parametrelere, toplumsal ve siyasal kodlara sahip olan ulus devlet anlayışı farklı süreçlerin sonunda ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en bariz özelliklerinden birisi dinlerin, ulusal bir renge bürünmesi veya ulusal bir anlayışla yeniden yorumlanmaya başlamasıdır. Çünkü Reformasyon Çağı bütün Avrupa toplumlarında büyük çalkantılara, ayaklanmalara ve toplumsal depremlere neden olmuştur. Toplumsal ayaklanmaların yanı sıra, Katolikler ile Protestanlar arasında da şiddetli çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çatışmalar, 1555 yılında imzalanan Augsburg Din Barışı Antlaşması'na kadar devam etmiştir.

Augsburg Din Barışı Antlaşması, Avrupa'nın düşünce ve din özgürlüğü anlayışı ile egemen ve uyrukları arasındaki ilişkinin niteliğini göstermesi bakımından oldukça ilginç ve etkisini hâlâ hissettiren bir antlaşmadır. Antlaşmanın özü, Latince "*cuiusegio, eiusreligio*" sözleriyle ifade edilen "*kimin toprağı, onun dini*" ilkesidir. Bu ilkeye göre, bir prens Katoliklik ya da Protestanlık dininden hangisini tercih etmiş ise o prensliğin egemenlik alanı içinde yaşayanlar da o dinî kabul etmek zorundadır. Prens dinini seçmeyenler, bağlı oldukları dinî seçen başka bir prensin toprağına göç etmek zorundadır. Avrupa'nın din haritasını ortaya çıkaran bu anlaşmada yer alan "*kimin toprağı, onun dini*" ilkesi, ulus devletlerin inşa sürecine bağlı olarak ulusal din anlayışları oluşmuştur. Böylece dinler, ulusal-milliyetçi bir konsept içinde yeniden yorumlanmaya başlanmıştır. Ulus devletlerin ihtiyaçlarına göre, dinin yeniden yorumlanması ile beraber Almanya'da Protestan, İngiltere'de Anglikan ve Fransa'da Galikan isimli millî kiliseler ortaya çıkmıştır.¹ Kısacası Batı, modern zamanın ruhuna uygun ve ulusal bir konsept içinde yeni bir din inşa eder.²

1 Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Olarak Laiklik* (İstanbul: ŞA-TO Yayınları, 2005), 148-158.

2 AminMaalouf, *Ölümcül Kimlikler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 54.

“Ulus devlet” anlayışını benimsemiş Türkiye Cumhuriyeti, “Ümmet” algısına sahip Osmanlı’nın bakiyesi olmasına rağmen, “modern bir ulus devlet” olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Bu yeni devletin siyasal, kültürel ve dinsel uygulamalarına ilham veren kurucu aktörlerden birisi, Ziya Gökalp’tir.³ Unutulmamalıdır ki, aydınlar, halkı millete dönüştürme ve siyasi kimliği ön planda tutarak bir topluluk inşa etme misyonu taşırlar.⁴ Bu bağlamda yeni düzenin kurucu zihinlerinden biri olan Gökalp de dini, modernitenin ruhuna uygun biçimde yeniden anlamlandırır. Örneğin, ona göre dinler, her şeyi kutsal ve kutsal olmayan biçiminde değerlendirir. İslam’da da iki tür ayin vardır: Menfi ayinler ve müspet ayinler. Menfi ayinlerin prototipi, abittir. Bireysel inanç pratikleridir. Oruç, zekât, namaz vs. bu ayinlerin gayesi ferdi, bireysellikten arındırmaktır. Böylece kişi, fedakâr bir “vatandaş” olur. Yine bu ibadetler, ferdi yavaş yavaş bireysellikten arındırarak “içtimai” bir kişiliğe hazırlar. Toplumsal ruhun damgasıyla şekillenen cuma namazı, hac ibadeti, bayram namazı bu tür ayinlerdir. Yine Gökalp, toplumsal modernleşme için dinin modernleşmesi gerektiğini savunur ve dinî bilgileri, modern paradigma bağlamında yorumlayarak yeni işlevlere kavuşturur. Örneğin iyi mümin yerine iyi vatandaş rolünü önerir.⁵

Birçok siyasi, ekonomik ve toplumsal faktörün sonucu ortaya çıkan modernite ve ulus devlet, kendine ait birçok parametreyi de devreye sokmuştur. Laiklik de bu sürecin bir parçasıdır. Ayrıca modern devlet, bir ulus inşa etmenin yanı sıra ulusun ruhuna uygun bir din de inşa etmeye çalışmıştır. Makul vatandaşını yaratan ulus devlet, dinini de oluşturmuştur.

Ancak ulus devlet süreci tüm dünyada aynı biçimde veya aynı aşamaların sonunda oluşmamıştır. Örneğin Batı Avrupa’da ulus-devlet inşa süreci dört aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama 15-18. yüzyıl arasındaki dönemi kapsayan devletin oluşum dönemidir. Bu dönemde seçkinler arasında ekonomik, kültürel ve siyasal bir bütünleşme meydana gelmiştir. İkinci aşama, kitlelerin

³ Şahin Gürsoy-İhsan Çapçioğlu, Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme, *AÜİFD* 47/2 (2006), 97.

⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 51-52.

⁵ Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi* (İstanbul: İstanbul Bilge Yayınları, 2012), 85-86.

sisteme dahil olması sürecidir. Bu süreçte okul, asker ocağı ve kitle iletişim araçlarının katkısı oldukça büyük olmuştur. Bu aygıtlar vasıtasıyla yeni kimlikler ve anlayışlar oluşmaya başlamıştır. Üçüncü aşama ise tebaanın yerine yurttaşların ve yurttaş kimliğinin ortaya çıkma sürecidir. Bu gerçekliğin oluşmasında; geniş katılımlı temsili organların oluşmaya başlaması, siyasal partilerin farklı çıkarları ortak noktalarda birleştirmeyi başarmalarının katkısı oldukça fazladır. Yaşanan toplumsal değişim ile beraber bu dönemde, sosyal ve endüstriyel devrimler gerçekleşmeye başlamıştır. Bu yeni gerçeklik, hakim kültür ile azınlık kültürlerini ve merkezi devlet ile kilise arasında çatışmayı ortaya çıkarmıştır, çatışma görünür hale gelmiştir. Son aşama ise devletin idari ağı büyümeye başlamasıdır. Bir taraftan kamu refahının sağlanmasına dönük teşebbüsler artarken, bir taraftan da ulusal düzeyde ekonomik şartların eşitlenmesine yönelik çalışmalarla beraber devletin etkisi artırılmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği devletin etki ağının genişlemesidir.⁶

Habermas'a göre ise ulus-devlet üç farklı şekilde oluşmuştur. İlk aşama, tarihsel oluşum sürecidir. Bu süreç, etnik grupların komşu bölgelerde yaşayan topluluklara, alt-kültürlere, din ve dil topluluklarına karışma sürecidir. İkincisi, ulus-devletlerin homojen bir halka dayanma sürecidir. Bu sürecin önemli bir farkı, homojen bir toplumun olmadığı durumlarda, homojen toplumun meydana getirilmesi hadisesidir. Bu süreçte devletlerin, anti-demokratik yöntemlere başvurabileceği unutulmamalıdır. Son olarak ise etnik ve milliyetçi ideoloji çerçevesinde oluşan ulus-devlet, azınlıkları baskı altında tutar ve göçe zorlarlar.⁷

Kısacası, Rönesans ve reform süreçleri yeni bir dünyayı ve anlayışı ortaya çıkarmış, din-devlet ilişkileri de yeniden yorumlanmaya başlanmıştır. Dahası, din, toplumun stratejik bir unsuruna tahvil edilmiştir.

ABD: Din ile Laikliğin Uzlaşısı ya da Din Sivil Misyonu

Farklı milletlerden oluşan 250 milyonluk nüfusuyla ABD, dünyanın en istikrarlı devletlerinden biri olmanın yanı sıra, demokratik değerleri önce-

⁶ Ali Yaşar Sarıbay, "Küreselleşme, Post-modern Uluslaşma ve İslâm", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslâm* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 73-74.

⁷ Ali Osman Gündoğan, "Devlet ve Milliyetçilik", *Doğu Batı Dergisi* 21 (2002-3), 185.

lemiş ve dünyaya pazarlanma misyonu üstlenmiş olan bir devlettir. Dünyanın en eski yazılı anayasasına sahip olan bu devlet, büyük bir dinsel çeşitliğe ve çoğulculuğa sahiptir.⁸

Amerika Birleşik Devletleri; din-devlet ilişkilerine, özgürlüklere, siyasete ve kamusalığa bakışı bağlamında oldukça ilginç özellikleri içinde barındırmaktadır. Bunun arka planında ülkenin tarihselliğinin bir parçası olan, göçmen nüfusu ve göçmenlik olgusu yatmaktadır. Bu durum, ülkenin siyasallığını belirleyen en önemli faktörlerden birisi olma özelliği taşır. “*Birleşik Amerika'nın bugün sahip oldukları topraklara yerleşmeye gelen göçmenler, birçok bakımdan birbirlerinden farklı insanlardı*”⁹ diyen Alexis de Tocqueville göre, demokratik bir toplum olan ABD'nin başarısı, din ile özgürlüğün bir araya getirilebilmesidir. Din ile özgürlükleri kendinde mezceden ABD'de; farklı değerlere sahip grupların örgütlenme özgürlüğüne sahip olmaları, kilise ile devlet arasında yaşanan çatışmadan kaynaklanan problemlerin ABD'de görülmemesini sağlamıştır. Din ile özgürlüklerin, birinin diğerini yok etmeden bir arada bulunabilmeleri, farklı dinsel grupların aynı devlet şemsiyesi altında yaşamalarını kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra din, devletin geri çekildiği alanlarda bireylerin kendilerini kontrol etmelerini sağlayan en önemli değer olmuştur. Aynı zamanda toplumsal kaos ve anarşiyi önleyen bu değer, inananların kalplerine kök salmış bir dindir.¹⁰ Bilgi ile din arasından korelasyon kuran Tocqueville'e göre; bilgiye giden yol olan din, kişiyi özgürlüğe ulaştırır.

Amerikan toplumun temel özelliklerinden birisi, din ile özgürlük arasında kurmuş olduğu ahenkli ilişkidir. “*Bu uygarlık birbirinden tamamen farklı, sık sık birbiriyle çatışan ama Amerika'da birbirine bir tür eklenmesi sağlanan iki öğenin, din anlayışı ve özgürlük anlayışının ürünüdür*” diyen Tocqueville'e göre bu devletin kurucuları, coşkulu bir yenilikçi olmalarının yanın sıra, her türlü siyasal önyargıdan kurtulmuşlardır.¹¹ Bu din ve dini davranışları öz-

⁸ Monsma- Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 19.

⁹ Alexis deTocqueville, *Amerika'da Demokrasi* (Ankara: Yetkin Yayınları, 1994), 32.

¹⁰ Fatih Duman, “Din ve Siyaset”, *Siyaset*, edit. Mümtaz'er Türköne (Ankara: Lotus Yayınları, 2003), 526.

¹¹ Reymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, trc. Korkmaz Alemdar (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1994), 171.

gürlük bağlamında değerlendiren bu paradigma, ABD'nin kurucu fikirlerinden birisi olmuştur.

Bir cumhuriyetler topluluğu olan ABD'nin din ve devlet işleri bağlamında temelini, dini özgürlükler oluşturur. Bu toplumsal gerçeklik, yasal güvencelerle de desteklenmiş ve anayasal bir hüviyete kavuşmuştur. 1787 tarihli Kuzeybatı Nizamnamesi'ne göre, “*sivil ve dini özgürlüğe ait temel ilkeler, bu cumhuriyetlerin kanunlarının ve anayasalarının üzerine kurulduğu temeli oluşturur.*”¹²

ABD'deki dini özgürlüğün tarihsel kökenleri bulunmaktadır. Kurucular, koloni kilisesi altında geçirdikleri tecrübelerden hareketle; vicdanın devlet tarafından baskı altına alınmasının dinin safiyetini ve devletin huzurunu tehdit ettiğini fark etmişlerdir. Bunun yanın sıra, dinin toplumsal ve kişisel ahlakın vazgeçilmez unsuru olduğunu ve devletin istikrarının bu özgürlük anlayışına bağlı olduğunu fark etmişlerdir. Böylece toplumun sağlığı ve toplumsal birlikteliğin pekişmesi için dinden istifade edilmiştir.

Günümüz Amerika'sında dinin hinterlandı sürekli genişlemektedir. Yapılan çalışmalarda bu gerçeği doğrular niteliktedir. Amerikalıların %94'ü Tanrı ve evrensel ruhun varlığına inanıyor, %80'inden fazlası da Tanrı'ya dua ile ulaşmanın mümkün olduğunu savunuyor. Halkın %70'i tanrıya güvendiklerini ifade ederken, nüfusun %92'si dini bir tercih belirtiyor. %58'i ise dinin kendi hayatlarında çok önemli bir unsur olduğunu ifade ediyor. Yaklaşık her on kişiden altısı ise dinin “günümüzdeki sorunların tümüne veya büyük bir kısmına çözümler getirebileceğine” inanıyor. Bütün bu bulgular, Amerikan toplumunun inançlı bir toplum olduğunu göstermektedir.¹³ “*Amerika Birleşik Devletleri, tartışmasız, dünyanın en dindar ülkesidir*” diyen Fuller'e göre de, Amerikalıların %90'dan fazlası yüksek ve mutlak bir gücün varlığına inanmaktadır. Bununla beraber, %62'si de bir kilise veya sinagoga bağlıdır.¹⁴ Dindarların mabede bağlılığına saygı duyan ABD, aynı zaman-

¹² Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *Din Ve Özgürlük*, trc. Latif Boyacı, (İstanbul: Kızılma Yayıncılık, 1990), 13.

¹³ Robert B. Fowler, & Alan D. Hertzke & Laura L. Olson, “Amerikan Toplumunda Din ve Siyasal Kültür”, trc. Talip Küçükcan, *Liberal Düşünce* 30-31 (Bahar-Yaz, 2003), 45-46.

¹⁴ Robert Fuller, *Spiritual, But Not Religious: Understanding Unchurched America* (New York: Oxford University Press, 2001), 1.

da Hıristiyan mezheplerin kamusal alandaki dinsel beklentilerine de sempati ile bakmaktadır. Örneğin Katolik Kilisesi'nin sağlık alanındaki ötenazi ile ilgili tutumu ABD tarafından anlayışla karşılanmaktadır.¹⁵ Bu veriler ışığında ABD'de dinin ve dinselliğin etkin olduğunu ifade edebiliriz.

ABD'de dinin etkin olmasının sebebi, bu ülkede göçler sonucu oluşan dini çoğulculuktur. Dini çoğulculuğu geliştiren en önemli faktörlerden birisi, dini özgürlükleri koruyan anayasal ilke, nispeten göçe açık bir politika ve sürekli yeni mezhepler kurulmasını teşvik eden bir geleneğinin varlığıdır.¹⁶

Çoğulcu bir toplumsallığa ve dinselliğe sahip olan ABD, devlet desteğini arkasına alarak zorla uygulatılmış bir dini anlayışa sahip olmamıştır. Kendi tarihsel ve toplumsal tecrübesi bu siyasal ve dinsel duruşu ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra dindarlık, bu ülkenin kuruluşundan itibaren kilise ile devlet ayrılığını biçimlendiren çok temel bir faktör olmuştur. Açık veya gizli olarak sürekli bir biçimde birbirleri ile mücadele etmelerine rağmen, kilise ile devletin birbirinden ayrılması Amerikan demokrasinin bir özelliğidir. Toplumsal bütünlüğü sağlayan ve işlevsel bir misyon taşıyan din, ABD'de etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Sosyologlar, bu durumu şu teorilerle açıklamaktadır:

ABD tarihinde önemli bir yere sahip olan Yargıç William O. Douglas, ABD'nin dine ve kiliseye bakışını şöyle açıklar; *"Bizler, tüm kurumlarıyla birlikte yüce bir varlığa inanan dindar bir halkız. Herkesin istediği gibi ibadet etme ve inanma özgürlüğünü teminat altına alırız, çok çeşitli inançlara yer veririz. Devlet olarak hiçbir grup tarafında olmayız. Ve her grubu taraftarlarının kendi coşkusuyla gelişip serpilmesi için serbest bırakırız. Devlet, din eğitimi desteklediği veya toplumsal olayları dinsel ihtiyaçlara uydurmakla dini otoritelerle işbirliğine girdiğinde bu geleneklerimizle tam bir uyum içinde olduğumuz anlamına gelir. Zira o zaman insanlarımızın dini doğasına saygı duymuş olur ve kamu hizmetlerini manevi ihtiyaçlara uydurur. Bunun böyle olamayacağını savunma, Anayasa'da devletin dini gruplara karşı katı bir tarafsızlık göstermesi gerektiği maddesini bulmak demektir. Fakat bu hiçbir dine inanmayanla-*

¹⁵ Necati Sümer, *Dinlerde İntihar Şebitlik ve Ötanazi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 148.

¹⁶ Fowler-Hertzke-Olson, "Amerikan Toplumunda Din ve Siyasal Kültür", 59-60.

rı inananlara tercih etmek olacaktır. Evet, devlet dini gruplara finansal destekte bulunmaz veya din eğitimini üstlenmez. Laik veya dini eğitimi birleştiremez. Laik kurumları bir veya birkaç dini insanlara dayatmak için kullanamaz."¹⁷

ABD'nin kuruluş döneminden itibaren laiklik politikasının temelinde, dinin devlet karşısında özerkliği ve dini özgürlüklerin saygıya değer olduğu tasavvurunu yerleştirmiştir. Bu tasavvurun arka planında, ABD'nin kendi tarihsel tecrübesi yatmaktadır. Bununla beraber ABD, ne Kıta Avrupa'sı ve Türkiye gibi laik bir yapıda kurulmuş ne de zorla laikleşme sürecine tabi tutulmuştur. Yani ne Avrupa'daki gibi kilise ile zorla birleşmiş ne de ondan zorla ayrılmıştır. ABD henüz kuruluşundan itibaren din ile devlet arasında barışçıl bir ilişki tesis etmiştir. Devlet ile din arasında kurulan barışçıl ilişki, ABD'nin kendine özgü modelini ortaya çıkarmıştır.¹⁸

ABD Anayasası'nda da, devletin din tesisi ile ilgili yasal düzenleme yapamayacağı, farklı inanç gruplarındaki insanların dininin gereklerini serbestçe yerine getirmesinin yasaklanamayacağı vurgulanmıştır. Buradaki asıl amaç, dinlerin ve dindar vatandaşların devletin keyfi ve antidemokratik uygulamalarından korunmasıdır. ABD bağlamında bu ilke, din ile devlet arasında örülen "aşılmaz duvar" gibidir.¹⁹ Böylece devlet dinler ve inançlar karşısında tarafsız olmak zorundadır. ABD'nin laiklik anlayışı, Yüksek Mahkemenin 1971 tarihli Lemon V. Kurtzman kararında formüle edilmiştir.²⁰

Ayrıca ABD'nin kurucu aktörleri de, din özgürlüğünün ABD'nin temel kaynağı ve mevcudiyetinin sebebi olduğu konusunda ısrarlı eder. Bundan dolayı, Amerikan Kongresi'nin 1998'de ittifakla çıkardığı Uluslararası Din Özgürlüğü Yasası'nın giriş bölümünde şu ifadeler yer alır; "*Din özgürlüğü hakkı, Birleşik Devletler'in en temel hakkı ve mevcudiyetinin sebebidir.*"²¹ Kısacası, ABD'nin siyasal ontolojisinin önemli bir parçası, din özgürlüğü ve din-devlet ayrımıdır.

¹⁷ Adams-Emmerich, *Din Ve Özgürlük*, 5.

¹⁸ Orçun İmga, *Amerika'da Din Devlet* (Ankara: Liberte Yayınları, 2010), 52-53.

¹⁹ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji* (Ankara: Liberte Yayınları, 2000), 307-308.

²⁰ İhtar B. Tarhanlı, "ABD Yüksek Mahkemesinin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu", *İdari Hukuku ve İlimleri Dergisi*, IX, 1-4 (1988), 304.

²¹ Jeremy T. Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisite*, trc.Ömer Faruk Altıntaş, Hüseyin Bal (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), 22.

ABD Dışişleri Bakanlığı, din özgürlüğünü savunma nedenini şöyle açıklamaktadır; “*Din hürriyeti konusu, Amerikan Tarihinde bütünleştirici bir rol oynamıştır. Milletimizin ilk kuruluş dönemlerinde her insan kendi vicdanına göre inanma, ibadet etme ve davranma temel hakkına sahip olduğu görüşü, Amerikan halkının asli kanaati olmuştur. Din özgürlüğü Anayasamızın zikredilen ilk halklarından ve bu hak ‘ilk özgürlük’ olarak bilinir.*”²²

Amerikan laikliğini ve toplumsal yapısını oluşturan ilkeler; eşitlik, özgürlük ve insan haklarıdır. Anglo-Amerikan toplumunun kökeni, Tocqueville’in de sıklıkla vurguladığı üzere, eşitliktir. ABD’deki seküler sistemin saç ayaklarından olan Yüksek Mahkeme’nin din ve laiklikle ilgili vermiş olduğu kararlar da bu anlayışı pekiştirir niteliktedir. Burada önemli bir ayrıntının altını çizelim; 1879 yılında Mormonlar arasında yaygın bir dinî görev sayılan çok eşle evlilik dinî bir inanç olmasına rağmen Yüksek Mahkeme tarafından insan haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.²³

Ancak dinin, Amerikan toplumunu oluşturan ve vatandaşlık bağını pekiştiren en önemli değer olduğu belirtilmelidir. Din, seküler toplumun besleyicisi konumunda olmasının yanı sıra, Amerikan kimliğini oluşturan en önemli kaynaktır, referanstır. Çalışma ahlakı, dürüstlük, devlete ve topluma sadakat gibi değerlerin din tarafından sağlamış olduğu unutulmamalıdır.²⁴

Din; politik alanda bir uzlaştırma vasıtası, dindarlık ise iyi bir vatandaş olmanın göstergesidir. “*Devletin varlık sebebi olarak en üst seviyede bir Amerikan mytosu yaratılmak için din, önemli bir fonksiyona sahip bulunmaktadır. Dini bir aktiviteye iştirak etmek, ister içten isterse sadece ritüel şeklinde olsun, bu iyi bir vatandaşlık göstergesi, politik ve sosyal yönden ispat vasıtasıdır.*”²⁵

ABD’de dinin devlet içindeki varlığı, neredeyse göz kamaştırıcıdır. Çünkü ABD başkanları seçildikten sonra İncil üzerine yemin eder, mahkemelerde İncil üzerine yemin edilir, başkanların konuşmasında din fazlasıyla

²² Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisme*, 22.

²³ Ömer Çaha, *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 93-105.

²⁴ Yasin Aktay, “Amerika’da Din Devlet İlişkileri ve Dini Cemaatlerin Etkisi”, *Din ve Devlet İlişkileri Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler* (Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayını, 2003), 38.

²⁵ J. P. Roche, “ABD’de Din ve Politika”, trc. Münir Koştaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXX (1988), 264.

yer alır. Hatırlayınız; önceki Başkanlardan George Bush'un, yemin merasimi papaz Billy Graham'ın konuşmasıyla açılmıştı. Tanrı'ya hamd ederek konuşmasına başlayan Başkan Bush da, "Mavi kubbenin altındaki en büyük devletini ve milletini Tanrı korusun"²⁶ diyerek din, devlet üzerindeki etkisini ortaya koymuştu.

ABD'nin ortaya koymuş olduğu tecrübe, Talcott Parsons, Edward Shils Ve Robert Bellah tarafından detaylı olarak tartışılan sivil din tezini de ortaya çıkarmıştır. Bu tezin arkasında yatan ana fikir, kurumsal dinler bakımından giderek sekülerleşen ileri sanayi toplumlarında kamusal dinlerin toplumsalın değerlerini belirlemek toplumsal bilik ve bütünlüğü sağlamak ve duygu ve düşüncelerin ifade edilmesini kolaylaştırmaktır. Toplumun ihtiyacını karşılayan sivil din kendini, kurumsal dinlere karşı bir nevi işlevsel bir eşdeğerlilik konumuna yükseltir.²⁷ Bellah'ın temsilciliğini yaptığı sivil din, bireyin bir vatandaş olarak rolünü ve mensubu bulunduğu zaman ve tarih içindeki yerini ve anlam dünyasının şartlarıyla şekillendiren inanç, ritüel ve semboller bütünü"dür. Bellah'ın tanımına göre sivil din, her milletin hayatında bulunan ve kendisiyle kendi tarihsel tecrübesini aşkın telakki ettiği hakikatin ışığında yorumladığı din veya dini boyuta işaret eder. Buradan baktığımızda sivil dinin -Amerikan sivil dinine geldiğimizde bu daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacak- geçmişi geleceğe daha doğrusu geçmişi bugüne ve bugünü geleceğe bağlayıcı bir fonksiyon icra ettiğini söylememiz yanlış olmaz. Zaten bu Amerikan sivil dininin var olduğunu ve öteki dinler gibi incelenmeye değer olduğunu söyleyen Bellah da, Amerika'daki başkanların konuşmalarının bir içerik analizini yapmak suretiyle bir sonuca ulaşıyor.²⁸

Sonuç olarak, kilise ile devlet arasındaki keskin ayırım ve din özgürlüğüne verilen önem, Amerikan laikliğini ve toplumunu hem farklılaştırmakta ve hem de özgürlükçü bir ton kazandırmaktadır. Bu özgürlükçü tu-

²⁶ Süleyman Hayri Bolay-Mümtaz'er Türköne, *Din Eğitimi Raporu* (Ankara: Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, 1995), 57.

²⁷ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, trc. Osman Akınhay-Derya Kömürcü (İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 661.

²⁸ Fatmanur Dikmen, "Doç. Dr. Kemal Ataman ile Sivil Din Üzerine Bir Söyleşi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 153.

tum, ABD'de büyük bir uzlaşa ile pasif laikliğin egemen ideoloji olmasına kaynaklık etmektedir. Pasif laikliğin egemen ideoloji olmasından dolayı da Müslümanlar, ABD'de dini kıyafetlerini okul ve işyerlerinde giyebilmekte, cami ve İslami okullar açabilmektedir.²⁹ Siyasal dünyada kendini gösteren bu tür dinselcilere izin veren uygulamalar, ABD'nin dini değerler üzerine inşa edilmiş bir ülke olduğu görünümüne kaynaklık etmekle beraber³⁰ dinin kamusal hayatta tehlike olmayacağını da ifşa etmektedir. Din ile modern değerlerin bir arada yaşayabileceğinin göstergesi, ABD tipi laiklik, siyasal düzen veya özgürlükçü-liberal laiklik çeşidi olsa gerektir.

Fransa: Kamusal Hayatta Dinin Yasaklanması

Fransa, Türk siyasal tarihinde din-siyaset ilişkisi ve laiklik bağlamında oldukça dikkate şayan bir ülkedir. Fransa ve Paris, Osmanlı'nın son döneminden itibaren hem Osmanlı aydınlarının sığınağı olmuş hem de yeni fikirlere kaynaklık etmiştir. Bunun yanı sıra, Fransız entelektüel birikimden fazlasıyla etkilenmiş olan Türk aydını ve bir kısım seçkinler, din devlet ilişkilerini farklı değerlendirmiş ve laikliği de baskıcı bir karakter arzetmiştir.³¹

Fransa'da din-devlet ilişkilerini belirleyen temel parametreler, 1789 Fransız İhtilali ve 1905 yılında yapılan devlet ile kilisenin ayrılmasına dair yapılan kanundur. Öncelikle 1905 yılında yapılan kanun; devlet ile kilisenin siyasal, ideolojik ve mali açıdan ayrılması, devletin kiliseye sağlamış olduğu maddi desteğe son verilmesi, kilise mallarının devlet denetimi altına alınması ve kilisenin siyasal söylem ve eylem içinde olmasının yasaklanması gayesini taşımıştır.³² Ancak 1905 yılında yapılan bu kanuna kadar Fransa'da birçok olay yaşanmış, yer yer siyasal ve toplumsal çatışma meydana gelmişti. Napoleon Bonaparte, 1789 ihtilali sonrasında ortaya çıkan kaosa, 1801'de Katolik Kilisesi ile Konkorda Anlaşması'nı imzalayarak son vermişti. 1905'e kadar geçerli kalan bu anlaşmaya göre, devlet papazların maaşlarını ödeyecek ve atamalarında söz sahibi olacaktır. Bu anlaşma ile kilise, maddi gelir sağlamış

²⁹ Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 74-75.

³⁰ Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisite*, 22.

³¹ Bolay-Türküne, *Din Eğitimi Raporu*, 53.

³² Hakan Yılmaz, *Laiklik: Türkiye'deki Uygulamaları, Avrupa ile Kıyaslamalar, Politika Önerileri* (İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2014), 13.

ve ilk ve orta eğitimi kontrol altına almıştır. Ancak bu anlaşma, laik cumhuriyetçiler ile Katolik monarşistler arasındaki savaşı bitirmeyi başaramamıştır. İki grup arasındaki düşmanlık, neredeyse, iki Fransa arası savaşa dönüşmüş durumdaydı. 1870 yılında Üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber, kilisenin nüfuzuna karşı olan cumhuriyetçiler etki ağını artırmaya çalışıyorlardı. Cumhuriyetçi Milli Eğitim Bakanı Jules Ferry eğitimde laikleşmeyi "bedava, laik ve mecburi okul" sloganı ile savunuyordu. Bu süreçte, 20. yüzyıl henüz başlarında kilise karşıtlığı devlet politikaları sonucunda binlerce Katolik Okulu kapatılmış, 30.000 kadar ruhban sınıfı mensubu da Fransa'dan sürgün edilmişti. Bu tarihsel perspektifin sonucunda ortaya çıkan 1905 Kanunu, kilise ile devlet arasındaki ayrımı netleştirmeyi vadediyordu. Kanun, Meclis oylamasında 233'e karşı 341; senato'da ise 102'ye karşı 181 oyla kabul edilmişti. Ancak bu meclis ve senatodaki durum, yaşanan ayrışmanın resmi gibiydi. Kanun üzerinde Parlamento'da yaşanan görüş ayrılığı, toplumdaki bölünmüşlüğü de resmediyordu. Haliyle Papa, Fransa Katolik Kilisesi ve Katolik basın, kanuna tamamen karşı çıkıyordu.³³

III. Cumhuriyet ile birlikte büyük bir değişim yaşanmaya başlar; "1880 yılında pazar günleri çalışma yasağı kaldırıldı, 1881'de mezbeplere ait mezarlıklar kaldırıldı ve 1884'te boşanma hukuku değiştirildi. Lois Ferry ve Loi Goblet dünya görüşü bakımından tarafsız bir okul sistemi oluşturup, kilise kökenli eğitici personel yerine, laik personel getirdiler."³⁴ Bundan dolayı, 1880'li yıllar okulların laikleşmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Bunun yanı sıra, eğitim personelinin laik olmasının yanında, ilkokullar ücretsiz ve mecburi olmuş ve okullarda dini eğitim vermekten vazgeçilmiştir. Kamusal eğitim personeli büyük ölçüde laikleştirilmiştir. 1789 ihtilalinin temel prensiplerinden biri olan laik ahlak, aşama aşama toplumsal bağı sağlayan temel bir değer olmaya başlamıştır.³⁵

V. Cumhuriyet Anayasası'nın ilk bölümünün ikinci maddesine göre, Fransa, bütün inançlara saygı duyan laik bir cumhuriyettir. Fransız kültür ve

³³ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik*, 21.

³⁴ Peter Antes, "Fransa'da Sekülerizm ve Laiklik", *Din ve Devlet İlişkileri Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler* (Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayını, 2003), 10.

³⁵ Jean Bauberot, "Fransa: 'Laik Cumhuriyet', *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*", der. Jean Bauberot (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003), 98.

zihniyetinde laiklik, anayasada, “laicite” terimi ile ifade edilmektedir. Fransa devleti ile kilise arasında olması gereken ilişkiyi tanımlamak için kullanılan laicite kavramı, farklı birçok anlamı içinde barındırır. 2003 yılında Fransa Cumhurbaşkanı olan Jacques Chirac, yapmış olduğu konuşmada laisite’yi övmüş ve şunları söylemişti: “Laisite, geleneklerimize kazanmıştır”, “Laisite ilkesi; cumhuriyetin köşe taşı ve saygı, hoşgörü ve diyalog gibi ortak değerlerimizin harmanlandığı bir bohçadır.” Anlaşılacağı üzere, sosyal barışın ve milli ahengin vazgeçilmez unsuru olan laisite, cumhuriyetin önemli başarılarından birisi olarak görülmektedir.³⁶

Chirac’ın görüşlerini dönemin başbakanı Jean Pierre Raffarin de desteklemiştir. Raffarin’e göre laisite, öncelikle herkesin kanaatlerini özgürlük, güvenlik ve hoşgörü içinde açıklamasına izin veren en önemli değer olup, temel hareket tarzını belirleyen ilkedir. Bu ilke, Fransa’yı birbirine muhalif cemaatlerin savaş meydanı olmaktan korur.³⁷ Kısacası laisite, hayatın her alanını kuşatan ve dinsel bir değere dönüşen bir ilkedir.

Fransa’da tarihsel bağlamı oldukça gerilere giden laikliğin serancamı burada da son bulmaz. Derin bir şekilde laikleşmiş bir ülke olan laiklik, 1946 yılında Fransa’da anayasal bir prensip haline gelmiş, anayasal bir hüviyete kavuşmuştur. Fransız siyasetinde oldukça önemli bir yere sahip olan laikliği, 1946 yılında Anayasa Komisyonu Başkanı; “*Laiklik, bir felsefe veya doktrin değildir, bütün düşüncelerin ve doktrinlerin bir arada var olmasını ve bütün inançlara saygıyı ifade eder*”³⁸ biçiminde tarif etmiştir.

Genel olarak Fransız laikliği, militan, sert laiklik olarak tanımlanmıştır. Bu çeşit laiklik, kamusal alandan dinin tamamen dışlanmasını hedefler ve baskıcı bir nitelik taşır. Her ne kadar zamanla militan laiklik yumuşasa da, Fransız laikliğindeki dışlayıcı öz, ideolojik açıdan devam etmektedir.³⁹ Bu ideolojik öz canlılığını korumasına rağmen, günden güne dinler de varlığını hissettirmeye başlamışlardır. Çünkü dinler, sivil toplumun önemli bir

³⁶ Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisite*, 19-20.

³⁷ Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisite*, s. 20.

³⁸ Francis Messner, “Fransa”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*, edit: Ali Köse-Talip Küçükcan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 115.

³⁹ Ahmet Yükleyen-Ahmet T. Kuru, *Avrupa’da İslam, Laiklik ve Demokrasi: Fransa Almanya, Hollanda* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2006), 21.

parçasıdır.⁴⁰Fransa'nın dini bakımdan tekeli bir yapıya sahip olmasının arka planında, Fransa'nın aydınlanma düşüncesinin güçlü etkisine maruz kalması, aydınlanmanın anavatanı olması bulunmaktadır. Siyasal ve toplumsal alanda dinden bağımsız bir kimlik oluşturmada bu tarihsel arka planın etkisi oldukça fazladır.⁴¹

Fransız laikliğinin temel güzergahları şöyle betimlenebilir; öncelikle devlet, dinleri kabul etmese de tanımaktadır. Dinlerin felsefi ve ruhani değerleri üzerinde bir yargıda bulunmaksızın sivil toplumdaki varlıkları kabul edilmektedir. Dernek ve örgütlerde olduğu gibi dinlerde ne desteklemekte, ne de onları topluma fayda sağlayan bir kurum olduğu kabul etmektedir. Din, devlet alanının dışında ve görünmezdir, muhatap kabul edilemez. Devlet, her fert için mensup olduğu veya bağlandığı topluluğun dini-ne inanma imkânını vermektedir. Herhangi bir dini mezhebin kamu eğitimi yeri yoktur. Ancak devletin farklı dinlere yardımı dolaylı yollardandır; bu yardım, dini derneklere vergi muafiyet ve indirimini sağlamak biçimindedir. Din ve vicdan hürriyeti, anayasal güvence altına alınmıştır. Dini makam ya da dini veya felsefi grupların kamusal tartışmalar katılmasına izin verilmektedir. Farklı dini duyarlılığı olanlar da, danışma komitelerinde yer alabilmektedir. Ancak bu komiteler, toplu için ahlak savcısı rolünü de oynayamamaktadır.⁴²

Fransa 19. Yüzyıl'dan itibaren sekülerliğe doğru evrilmeye başlamış ve eğitimin seküler bir niteliğe kavuşması amaçlanmıştır. Bu süreç ile beraber devlet neredeyse dinin ve kilisenin yerine geçmiş ve devletin erdemlerine olan inanç en üst düzeye ulaşmıştır. Bu bağlamda, dini okullar üzerinde devlet kontrolü artmış, devletin dinsel alan üzerindeki hakimiyeti genişlemiştir.⁴³

Fransız hukukuna göre devlet, hakların kullanılmasını sınırlayabilir ve bu sınırlandırma kamu düzeni gibi bir gerekçe ile de meşrulaştırılabilir. Kamu güvenliği için devlet hakların kullanımını sınırlayabilir. Çünkü Kamu düzeni; halkın güvenliğini, huzurunu ve sağlığını korumak biçimi-

⁴⁰ Bauberot, "Fransa: 'Laik Cumhuriyet'", 100.

⁴¹ Fatih Duman, "Din ve Siyaset", 538.

⁴² Bauberot, "Fransa: 'Laik Cumhuriyet'", 105.

⁴³ Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laiklik*, 48.

minde ifade edilen klasik devlet fonksiyonlarının icrasına imkân veren bir doktrin⁴⁴ olarak anlaşılmaktadır.

Kamu düzeni söylemi, laikliğe dışlayıcı, baskıcı veya militan bir misyon yüklemektedir. Dışlayıcı bir fonksiyona sahip olan Fransız tipi laiklik, dine yönelik baskıcı bir politika izlemektedir. Kuru'ya göre, bu dışlayıcı laiklik, homojen bir ulusal kimlik ve laik bir kamusal alan hedefleyen cumhuriyetçi politikanın bir parçasıdır.⁴⁵ Laiklik, kamusal alan inşasının ideolojik aygıtı konumundadır.

Bunun yanı sıra, Fransa'da dini simge ve söylemler kamusal alanda kullanılamaz; her türlü dinsel simge devlet okullarının dışında olmalıdır. Fransız devlet kurumlarında Kitabı Mukaddes'e el basarak yemin etmek, Tanrı'ya referansla konuşmalar yapmak veya dua ile açılış yapmak söz konusu değildir. Ancak Katolik özel okullar, devlet desteği alabilmektedir. Pazar günleri dışında öğrencilerin din eğitimi için kiliseye gitmelerine de imkân tanınmaktadır. Öğrencilerin devlet okullarında dini simge bulundurmaları da yasaktır.⁴⁶

Fransa'da din özgürlüğünün varlığı veya sınırı bağlamında en iyi örnek Müslümanlardır. Çünkü Fransa'da Katoliklikten sonra en büyük din, İslamiyet'tir. Bu ülkede Müslümanlara yönelik olumlu bir eğilim görmek oldukça zordur. Devlet okullarında din dersi olmadığı için Müslüman öğrencilerin resmi eğitim sistemi bağlamında dinlerini öğrenmeleri söz konusu değildir.⁴⁷

Fransa'da devlet-İslam ilişkilerinde en çok tartışılan konu, kız öğrencilerin devlet okullarında başörtüsü takması meselesidir. Başörtüsü konusu, 1989 yılında üç Müslüman kız öğrencinin liseden çıkartılması ile gündeme gelmiştir. Bununla beraber başlayan tartışmalar, Fransız elitini iki gruba bölmüştür. Birinci grup, özellikle devlet okulları söz konusu olunca, militan laikliği savunarak başörtüsü yasağını desteklemektedir. Devlet okullarında başörtüsü yasağını savunan bu grup, sosyalistler, göçmen düşmanı şovaniist milliyetçiler ve feministler gibi değişik kesimleri içermektedir. İkinci

⁴⁴ Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisite*, s. 60.

⁴⁵ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik*, 137.

⁴⁶ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik*, 112-113.

⁴⁷ Yükleven-Kuru, *Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi: Fransa, Almanya, Hollanda*, 23.

ci grup ise, çok kültürlülüğü savunan solcular, göçmen karşıtı olmayan sağcılar, Hıristiyan ve Müslüman dini grupları kapsamaktadır. Bu grup laikliğin yeni, açık fikirli ve çoğulcu bir şekilde yorumlanmasını, laikliğin liberal bir forma kavuşması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁸

Ancak son dönemde, bu katı, dışlayıcı laiklikten uzaklaşmaya başladığını da belirtmeliyiz. Liselerde, kolejlerde, hastanelerde, hapisanelerde ve orduda Aumônier adı verilen ruhsal arınma mekânı ve yine Aumônier isimli din adamı bulundurulmasına izin verilmektedir.⁴⁹

Fransa katı, dışlayıcı laiklikten yavaş da olsa uzaklaşmakta ve din-devlet ilişkileri daha özgürlükçü bir forma bürünmeye başlamıştır.

Almanya: Devlet ve Kilise Ayrılığı

On altı eyaletten oluşan ve federal bir devlet olan Almanya, din-devlet işleri konusunda farklı bir örneklik teşkil etmektedir. Öncelikle her eyaletin kendi anayasası bulunmakta ve her eyalet kendi içinde farklı özellikler taşıyabilmektedir. Eyalet anayasası, Alman anayasasına göre ikincil bir önemdedir. Alman anayasası, herhangi bir dine veya kiliseye atıfta bulunmaz. Anayasaya göre, tüm dinlere eşit muamele yapılmalıdır. Almanya'nın resmi bir dini veya kilisesi yoktur. Weimar Anayasası bu konuda oldukça açıktır; "*Devletin herhangi bir kilisesi yoktur.*"⁵⁰

Öncelikle Almanya'da din-devlet ilişkilerinin ortaklık ve otonomi prensibine dayandığını belirtelim. Almanlar, kilise ve devlete birbirini karşılıklı olarak dışlayan ve birbirinden tamamen farklı insani faaliyetler olarak bakmamaktadırlar. Alman halkı, bu iki kurumu birbiriyle dayanışma içinde Alman toplumunun istikrarına ve refahına katkıda bulunabilecek ortaklar olarak algulamaktadır. Ortaklık prensibiyle bir şekilde gerilim içinde bulunan ya da onu bir ölçüde dengeleyen bir başka prensip otonomi ya da self-determinasyon ilkesidir. Alman zihin yapısı kilise ve diğer dini organizasyonların bağımsız olmasını temel bir hak olarak algulamakta ve onları ta-

⁴⁸ Yükleyen ve Kuru, *Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi: Fransa Almanya, Hollanda*, s. 24.

⁴⁹ Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri ve Türkiye", *AB Ülkelerinde Dinler ve Laiklik* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2003), 31.

⁵⁰ Gerhard Robbers, "Almanya", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*, edit: Ali Köse, Talip Küçükcan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 43.

mamen kendi kaderleriyle baş başa bırakılmaktadır. Kiliseler ve dini organizasyonların sahip oldukları otonomi alanına devlet hiçbir şekilde müdahale etmemektedir.⁵¹Almanya’da devletin tarafsızlığı ilkesi oldukça geçerli ve etkilidir. Buna göre devlet, hiçbir inanç söyleminin lehinde veya aleyhinde olamaz. Bu ilkeye göre devlet, neyin din ya da dini davranış veya neyin iyi veya kötü olduğunu da belirleyemez.⁵²

Din-devlet ilişkileri bağlamında otonomi ilkesinin yanı sıra, tarafsızlık ve pozitif özgürlük ilkeleri de etkilidir. *“Devlet, hiçbir kilise ile özdeşleştirilemez. Devletin resmi statüde bir kilisesi yoktur. Devletin spesifik olarak herhangi bir dine eğilim duyması mümkün değildir. Öte yandan dini kurumlar sosyal gruplara göre dezavantajlı bir duruma düşürülemezler. Devlet ateizmi tamamen yasaktır.”* Kommers’in ifadesiyle, *“Pozitif anlamda din özgürlüğü devletin dini kişiliğinin rahat ve özgür olarak gelişmesi için uygun bir sosyal düzen yaratması”*⁵³ anlamına gelmektedir.

Federal Alman Cumhuriyeti Anayasası’nda din özgürlüğü açık bir şekilde yer almaktadır; Din, İnanç ve Vicdan Özgürlüğü başlığını taşıyan 4/1-3. Maddesinde *“Din ve vicdan hürriyeti ile dini ve felsefi inançları açıklama hürriyeti hiçbir şekilde ihlal edilemez. Dini ibadetleri serbestçe yerine getirmek teminat altına alınmıştır”*⁵⁴ denilmiştir.

Din özgürlüğüne vurgu yapılan Alman yasalarında laiklik veya sekülerizm gibi kavramlarının bulunmadığı da belirtilmelidir. Devletin de resmi bir dini de bulunmamaktadır. Devlet herhangi bir grupla kendini özdeşleştiremez, bir göremez. Ateist de olmayan devlet, dini cemaatlerin işlerine müdahalede bulunmaz.⁵⁵

Pozitif bir hak olarak din özgürlüğü, özgür uygulamaların korunması açısından da önemlidir; çünkü özgürlüğe, özgürlüğün uygulanma fırsatını kapsayan bir imkan olarak bakılmaktadır. Trier Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden Robbers pozitif din özgürlüğünün dini tarafsızlıkla uyum içinde olmasını ge-

⁵¹ Monsma-Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 159.

⁵² Nil Mutluer, “Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı* (İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, 2014), 60.

⁵³ Monsma-Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 160.

⁵⁴ Robbers, “Almanya”, 43.

⁵⁵ Robbers, “Almanya”, 47-48.

rektiğini vurgulamaktadır: “*Pozitif din özgürlüğü devletin dini davranış ve hayat için aktif olarak alan yaratması anlamına gelmektedir. Bu dinin geliştirilmesi ya da desteklenmesi anlamına gelmemektedir. Ateistler devletin dini desteklemesine itiraz edebilirler. Bu dine uygulama alanı oluşturulmasıyla ilgilidir. Dindar insanların dinlerini uygulamaları için böyle bir şeye ihtiyaç vardır.*”⁵⁶Bu anlayıştan mütevellit, devlet ile kilise kurumlarının müşterek çalışması zorunlu hale gelmiştir. Bugün kiliseler, sosyal ve ekonomik bakımdan oldukça avantajlı bir konuma sahip olmuşlardır. Kiliselerin vergi toplama hakkı, binalarının devlet tarafından onarılması çeşitli sosyal içerikli işler için devlet tarafından tahsis edilen zorunlu yardımlar vb. bu avantajlı konumun örnekleridir.⁵⁷

Sonuç olarak Almanya’da laiklik, din ve devlet işleri tarafsızlık ilkesi etrafında şekillenmektedir. Bu sayede hem birey ve dinin hakları korunmakta hem de din kendi öznelliğini korumaktadır.

İngiltere: Din ile Kilisenin Ortaklığı

Resmi adı, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı olan bu devlet, dört farklı ülkenin birleşmesinden oluşmaktadır. Bunlar; İngiltere, Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda’dır.

İngiltere’de din devlet ilişkileri, Almanya ve özellikle Fransa’dan oldukça farklıdır. Tedrici olarak toplumsal ve siyasal değişimini gerçekleştiren İngiltere, 13. Yüzyıl’da Magna Carta’yı imzalayarak sınırlı temsili demokrasiye geçmiştir. Tam demokrasiye geçişinin on dokuzuncu yüzyılda olduğu belirtilmelidir.

İngiltere’nin siyasal dünyasında Anglikan Kilisesi önemli bir yere sahiptir. 16. Yüzyıl’dan itibaren resmi kilise statüsüne sahip olan Anglikan Kilisesi, önemli bir realitedir; politik güç ve imtiyazların merkezindedir.⁵⁸

İngiltere’nin din haritası her geçen gün çeşitlenmektedir. Göçmenler tarafından İngiltere’ye taşınan yeni ve farklı dinler ve oluşumlar, aynı zamanda mevcut dinlerin de sorgulanmasına neden olmaktadır.⁵⁹

⁵⁶ Monsma-Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 160-172.

⁵⁷ Jean Martin Quedraogo, “Almanya’da Kiliseler ve Devlet”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, trc. Fazlı Arabacı (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003), 51.

⁵⁸ Monsma, Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 124-126.

⁵⁹ Bernard D’Hellencourt, “Birleşik Krallık’ta Hristiyan Sekülerleşmesi’nin Değişkenleri”,

İngiltere'nin tarihinde önemli bir ağırlığa sahip olan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne göre de din özgürlüğü devletin koruması altındadır: *'Herkes düşünce, bilinç ve din özgürlüğüne sahiptir. Kişinin dinini ya da inancını yaşama hakkı ancak kamu güvenliği, düzenin sağlanması, sağlık ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması gibi yasanın emrettiği hallerde kısıtlanabilir.'*⁶⁰

İngiliz kilisesinin resmi bir kilise olması temel olarak şu anlama gelir; kilise ne devlet ile bütünleşmiştir ne de Din İşleri Başkanlığı'nın bir birimidir. Resmîlik statüsü, Anglikan Kilisesi'ne bazı haklar kazandırmıştır; Avam Kamarası'nın çatısı altında Meclis Başkanlığı'na bağlı bir kilise açılabilir. Oxford, Cambridge ve Durham gibi bazı üniversitelerde üniversite kilisesi açılabilir. Oxford, Cambridge ve Durham gibi bazı üniversitelerde belirli sayıda profesörlük hakkına sahiptir. Ulusal günlerde ve olaylarda öncüdür ve Lortlar Kamarası'nda sandalyeye sahiptir. Kral ve Kraliçe tahta çıktığı zaman, tacı başpiskopos tarafından giydirilir. Kilise tarafından organize edilen Ekmek Şarap Ayını'ne kral veya kraliçenin katılması zorunlu olmakla beraber katılması talep edilir.⁶¹

İngiltere'de devletin başı olan kraliçe aynı zamanda İngiltere kilisesinin yani Anglikan Kilisesi'nin de başıdır. Din-devlet ilişkisi bağlamında oldukça farklı bir yere sahip olan İngiltere'de bazı seküler uygulamalar dini nitelik arz eder. Taç giyme töreni, dini bir tören olup kral tacını Cantorbury Başpiskoposu'ndan alır. Kral, parlamenter görevlerine dua ederek başlar ve Anglikan Kilisesi parlamentoda temsilci bulundurur. Aynı zamanda parlamento, kilisenin örgütlenmesinde yetkiye sahiptir ve kilisenin doktrin ve ibadetlerini denetler. Kilise harcamalarının yarısı devlet tarafından karşılanır ve kilise diğer gelirlerinden dolayı doğacak olan vergiden de muafıdır. Birçok okul kiliseye bağlı olup devletten yardım alır. Aile itiraz etmediği müddetçe din dersleri mevcut müfredat içinde okutulabilir. 1944 yılında yapılan bir yasal değişiklikle, din derslerine dua ile başlamak mecburi hale

Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, trc. Fazıl Arabacı (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003), 168.

⁶⁰ Monsma-Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 140.

⁶¹ Rebecca Catto-Grace Davie, "İngiltere", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*, edit: Ali Köse-Talip Küçükcan (İstanbul: ISAM Yayınları, 2008), 153.

getirilmiştir. Ayrıca dini inanca sahip olmayan birisi din derslerinden muaf olabileceği gibi, herhangi bir kimse dini görüşünden dolayı da öğretmenlik görevinden muaf tutulamaz.⁶²

İngiltere’de devlet sadece dini okulları finanse etmekle kalmaz; ordu-da hapishanelerde, sağlık kuruluşlarında insanlara dini mekânlar hazırlar ve dini hizmet sağlayacak personelin giderlerini sağlamakla görevlidir.⁶³ İngiltere’de devlet ve kilise arasındaki ortaklık, her geçen gün gücünü kaybetmektedir. Ancak bu iki güçlü kurum arasındaki ilişkiler ulusal istikrarın teminatı olarak görülmeye devam etmektedir. İngiltere’nin kilise-devlet politikasının sınırları şöyle tasnif edilebilir; din ve kiliselerin oynayacağı önemli kamusal roller vardır. İngiliz resmi din kurumu, kamuya hizmet eden bir karaktere sahip olduğu vurgulanmalıdır.⁶⁴ İngiltere’de din eğitimi ve hizmetleri devlet tarafından karşılanır. Din dersleri, resmi müfredatın bir parçasıdır. İngiltere’deki özgürlükçü gelenek, devletin dine bakışında kendini göstermektedir. Bundan dolayı din karşıtı bir tutum hiçbir zaman resmi tutam haline dönüşmemiştir.⁶⁵

Anlaşılabacağı üzere İngiltere, siyasal ve toplumsal gelenekleri açısından kendine özgü özelliklere sahip bir ülkedir. Başta demokratik değer ve kurumlar olmak üzere çok sayıda kurum ve geleneğin doğduğu ve geliştiği bu ülke, birçok konuda model ülke olarak kabul edilmektedir. ABD ve Fransa’ya örneklik eden İngiltere, örneklerin örneği olmasının yanı sıra, dünyada siyasal kurumları en çok taklit edilmiş ülke⁶⁶ olduğu da unutulmamalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Modern zamanlarda ulus devletlerin oluşmaya başlaması ile beraber, din-devlet ilişkilerinin genetik kodlarında birtakım değişimler yaşanmıştır. Din ve devlet işlerinde yaşanan değişim laiklik anlayışının ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Ayrıca her devletin kendi tarihsel, sosyolojik ve siyasal

⁶² Arabacı, “AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri ve Türkiye”, 17.

⁶³ Catto, Davie, “İngiltere”, 156.

⁶⁴ Monsma-Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması*, 156.

⁶⁵ Bolay-Türküne, *Din Eğitimi Raporu*, 50.

⁶⁶ Koray Karasu, “İngiltere”, *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi KAYUM Yayınları, 2004), 85.

farklılığı, farklı anlayış ve modellerin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Ancak dinin etki alanının sınırlandırılması veya kısıtlanması, modern dönemlerin temel değişkeni olmuştur. Toplumsal bir değere dönüşen din, vicdani bir değer olmanın yanı sıra, toplumsal bütünleşme ve dayanışmanın bir parçası olarak telakki edilmiştir. Din, toplumları bir arada tutan kuşatıcı bir değer olmanın yanı sıra, iyi vatandaş olmayı kolaylaştıran bir unsurdur.

Aydınlanmanın anavatanı olan Fransa'nın militan veya katı laiklik anlayışının aksine ABD'de yaşanan dinsel özgürlük, toplumsal barışa katkı sunan en önemli değer olmuştur. Almanya'da ise din ve kilise kendi otonom ve özerk yapısını korumaya çalışırken İngiltere'de neredeyse kilise ile devlet bütünleşmeye doğru evrilmektedir. Her ülkenin yaşamış olduğu kendi toplumsal ve siyasal tecrübesi farklı modellerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Ancak modernliğin kendi içinde yaşamış olduğu kriz veya modernliğin din yerine kuşatıcı bir değer üretememesi din ile devlet ilişkilerinin boyutlarını değiştirmeye başlamıştır. Fransa, katı laiklik anlayışında yumuşamaya; ABD'de dinsel özgürlükleri kısıtlamaya doğru gitmektedir. Göçmenler tarafından kurulan ABD'nin dünyaya pazarlamış olduğu özgürlükçü laiklik ve yanı sıra göçmen gerçekliği, din özgürlüğünün ve devletin sınırlarını yeniden belirlemeye başlamıştır. Özellikle son dönemde yaşanan toplumsal, siyasal ve ekonomik hareketler, din devlet ilişkilerini revize etmeyi zorunlu hale getirmektedir.

Aslında dünya için tek bir modelin olmaması da bir imkân olarak görülebilir. Her ülke kendi tarihsel, sosyolojik veya siyasal mecrasına uygun yeni bir model inşa edebilir. Nasıl ki ABD'nin özgürlükçü modeli kendi sosyolojisi ile uyumlu ise Türkiye'de kendi sosyolojisi ile ahenkli bir model inşa etmelidir. Türkiye yıllardan beri Fransa kaynaklı militan laiklik anlayışının sıkıntısını yaşamaktadır. Bu ülkenin yaşamış olduğu sorunların arka planında kendi sosyolojisine ait olmayan bir değer sıkıntısı bulunmaktadır. Türkiye, modern dünyanın değer yargıları ile uyumlu ve aynı zamanda kendi değer dünyası ile barışık bir model geliştirmelidir.

Kaynakça

Adams, Arlin M - Emmerich, Charles J. *Din Ve Özgürlük*. trc. Latif Boyacı. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, 1990.

- Aron, Reymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. trc. Korkmaz Alemdar. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1994.
- Aktay, Yasin, “Amerika’da Din Devlet İlişkileri ve Dini Cemaatlerin Etkisi”. *Din ve Devlet İlişkileri Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler*. 29-48. Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayını, 2003.
- Antes, Peter. “Fransa’da Sekülerizm ve Laiklik”. *Din ve Devlet İlişkileri Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler*, 10-15. Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayını, 2003.
- Arabacı, Fazlı. “AB Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri ve Türkiye”. *AB Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*. 7-33. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2003
- Bauberot, Jean. “Fransa: ‘Laik Cumhuriyet’”. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*. der. Jean Baubérot. çev. Fazlı Arabacı. 93-106. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003.
- Bolay Süleyman Hayri-Türküne, Mümtaz’er. *Din Eğitimi Raporu*. Ankara: Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, 1995.
- Catto, Rebecca-Davie, Grace. “İngiltere”. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*. edit. Ali Köse. Talip Küçükcan. 151-173. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Çaha, Ömer. *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Duman, Fatih. “Din ve Siyaset”. *Siyaset*. edit. Mümtaz’er Türküne. 523-557. Ankara: Lotus Yayınları, 2003.
- D’Hellencourt, Bernard. “Birleşik Krallık’ta Hıristiyan Sekülerleşmesi’nin Değişkenleri”. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*. trc. Fazlı Arabacı. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003.
- Erdoğan, Mustafa. *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*. Ankara: Liberte Yayınları, 2000.
- Fowler, Robert B.-Hertzke, Alan D.-Olson Laura L. “Amerikan Toplumunda Din ve Siyasal Kültür”. *Liberal Düşünce* 30-31, (Bahar-Yaz 2003): 45-67.
- Fuller, Robert. *Spiritual, But Not Religious: Understanding Unchurched America*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Gürsoy, Şahin - Çapçioğlu, İhsan, “Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006): 89-98.

- Gündoğan, Ali Osman. “Devlet ve Milliyetçilik”. *Doğu Batı Dergisi* 21 (Kasım, Aralık, Ocak 2002-3): 181-193.
- Gunn, Jeremy T. *Din Özgürlüğü ve Laisite*. çev. Hüseyin Bal-Ömer Faruk Altıntaş. Ankara: Liberte Yayınları, 2006.
- İmga, Orçun. *Amerika’da Din Devlet*. Ankara: Liberte Yayınları, 2010.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Kuru, Ahmet T. *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Karasu, Koray. “İngiltere”. *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi KAYAUM Yayınları, 2004.
- Maalouf, Amin. *Ölümcül Kimlikler*. trc. Aysel Bora. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Monson, Stephen V. - Soper, Cristoper. *Çoğulculuğun Meydan Okuması*. Ankara: Liberte Yayınları. 2005.
- Messner, Francis “Fransa”. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*. edit: Ali Köse-Talip Küçükcan. 113-134. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Mutluer, Nil. “Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı”. *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı*. 4-66. İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, 2014.
- Roche, J. P. “ABD’de Din ve Politika”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXX (1988): 245-264.
- Robbers, Gerhard, “Almanya”. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkileri*. edit: Ali Köse-Talip Küçükcan. 45-60. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Sarıbay, Ali Yaşar. “Küreselleşme, Post-modern Uluslaşma ve İslâm”. *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslâm*. der. E. Fuat Keyman-Ali Yaşar Sarıbay. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Sümer, Necati. *Dinlerde İntihar Şehitlik ve Ötanazi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Tocqueville, Alexis de. *Amerika’da Demokrasi*. trc. İhsan Sezal. Ankara: Yetkin Yayınları, 1994.
- Tarhanlı, İştah B. “ABD Yüksek Mahkemesinin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu”. *İdari Hukuku ve İlimleri Dergisi* IX/1-4 (1998): 299-321.

- Quedraogo, Jean Martin. "Almanya'da Kiliseler ve Devlet". *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*. trc. Fazlı Arabacı, 51-52. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003.
- Yazıcıoğlu, Hulusi. *Bir Din Politikası Olarak Laiklik*. İstanbul: ŞA-TO Yayınları, 2005.
- Yıldırım, Ergün. *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Bilge Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Hakan. *Laiklik: Türkiye'deki Uygulamaları, Avrupa ile Kıyaslamalar, Politika Önerileri*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2014.
- Yükleyen Ahmet-Kuru, Ahmet T. *Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi: Fransa, Almanya, Hollanda*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2006.